

Олег Рудакевич

Феномен українськості Володимира Антоновича в умовах імперської Росії

Розкрито сутнісні риси та соціокультурні чинники українськості Володимира Антоновича в складних умовах відродження української нації в другій половині XIX ст.; здійснено критичний аналіз його етнополітичних поглядів щодо сутнісних рис української та російської націй, а також характеру і змісту їх взаємовідносин.

Ключові слова: *українськість, відродження української нації, російська нація, етнополітичний аналіз.*

Oleg Rudakevych. Phenomenon of Volodymyr Antonovych's ukrainstkost in the conditions of imperial Russia.

Essential features and social and cultural factors of ukrainstkost of Volodymyr Antonovych in the complicated modern conditions of revival of Ukrainian nation in the second half of XIX century are revealed. Analysis of Antonovych's ethno-political ideas about essential features of Ukrainian and Russian nations, their nature and content in relationships are critically analyzed.

Key words: *ukrainstkost, revival of Ukrainian nation, Russian nation, ethno-political analysis.*

«Українськість» – не лише наукове поняття, що характеризує зміст і особливості буття української нації, кожного свідомого українця, а й показник культурного та політичного потенціалу спільноти, її спроможності жити й розвиватися в умовах складних міжнародних відносин. У наукових та публіцистичних текстах нині активно використовуються й похідні поняття – «формування українськості», «тест на українськість», «руйнація українськості» тощо. За умов нинішньої інформаційної війни Росії проти української держави викликає інтерес особа Антоновича Володимира Боніфатійовича – професора Київського університету імені Святого Володимира, видатного вітчизняного культурного та громадського діяча другої половини XIX та початку XX ст. В умовах суворого переслідування українофілів у ворожій імперській державі він зайняв позицію свідомого й активного захисника української історії та культури, відповідального лідера українського культурницького та політичного руху. Істотний пізнавальний інтерес викликає всебічна характеристика ученим психології, національного характеру та культури українського, російського та польського народів, його поведінка в умовах складних конфліктних стосунків із

польською громадою, яка схилила його до підтримки власного, а не українського національного руху

Особистість В. Антоновича впродовж життя і після смерті була й залишається об'єктом дослідження в Україні та за рубежем (праці М. Грушевського, С. Єфремова, О. Гермайзе, О. Моця, В. Ульяновського та ін.). Однак, поглибленого, всебічного аналізу вимагає ментально-культурологічний зріз українськості цієї непересічної особи, мотиви та сутнісні вияви зазначеного феномену, історичні уроки із життєвого шляху В. Антоновича для сучасного українства.

Метою даної статті є з'ясування життєвого й творчого кредо В. Антоновича як свідомого й послідовного борця за українські цінності, сутнісні риси його українськості, а також критичне переосмислення його наукової творчості в сфері етнополітології з точки зору сучасних геокультурних та геополітичних процесів.

Загалом ми згодні з тим, що українськість – це «якісна характеристика українського буття» [2, с. 7]. Вона постає як історично сформована адаптаційно-еволюційна система ознак і властивостей, які вирізняють українську людину, українську спільноту й українську культуру з поміж інших подібних суспільних феноменів [5, с. 18]. Однак, рисами українськості можуть володіти не лише етнічні українці, а й особи, які свідомо відносять себе до української спільноти і культури, особливо ті, хто активно примножують культурний потенціал народу, виражають і захищають його життєві інтереси, жертовно присвячують себе служінню українській національній ідеї. З іншого боку, не всі етнічні українці володіють «критичною масою» українськості. Це, передусім, зрадники українського народу, різного роду перевертні, манкурти, войовничі українофоби, які, хоч і мають українське ім'я та прізвище, але прислуговують чужій державі та національній спільноті.

Важливу методологічну роль для з'ясування змісту українськості має структуризація цього суспільного феномену і наукового поняття. Виявлення змісту українськості передбачає, перш за все, аналіз таких аспектів:

- змісту основних компонентів української національної свідомості в якій осмислюється історична доля народу, його сучасний стан та майбутнє;
- особливостей національної самосвідомості етнічних українців та інших національних груп, які населяють територію країни;
- сутнісних рис української культури, її відмінності від культури інших націй, а також внеску українців у світову культуру;
- рівня українського патріотизму народного загалу та провідної верстви, національної гідності та гордості населення різних регіонів країни і держави загалом;

- характеру і змісту взаємовідносин із сусідніми та іншими народами;
- особливостей господарювання, сімейного життя, ставлення до природного середовища тощо.

Досліджуючи феномен українськості В. Антоновича, з'ясуємо сутнісні риси вченого, які мають відношення до перелічених структурних складових зазначеного феномена.

В. Антонович – поляк за походженням і людина, яка до вступу в університет виховувалася у польсько-католицьких традиціях – не лише усією душею сприйняв українську мову і культуру, а й присвятив свою академічну та громадську діяльність служінню українській нації. Пояснення такого повороту долі В. Антоновича слід шукати в його світогляді, який формувався на передових ідеях західно-європейської суспільно-політичної думки, а також його високу моральність. Познайомившись ще в юнацькі роки в старших класах гімназії з працями французьких енциклопедистів, він перейнявся ідеями демократії, усвідомив здатність людства до безупинного культурного й морального вдосконалення. В студентські роки В. Антонович поєднав європейські цінності зі світоглядними й політичними ідеями Кирило-Мефодіївського братства, що зміцнило його демократичні переконання, доповнило їх ідеями слов'янського федералізму, українського автономізму, суверенного статусу особистості в цивілізованому суспільстві.

Основними заслугами В. Антоновича перед українською нацією в суспільно-політичній сфері життя є розроблення народницької ідеології, яка стала орієнтиром для українських суспільних рухів та організацій; формування нової суспільно-політичної сили українського народу – української інтелігенції з числа науковців, викладачів, студентів та працівників інтелектуальної сфери; запропонував історично-справедливу та високоморальну формулу розв'язання польсько-українського антагонізму, суть якої в демонструванні поляками доброї волі по відношенню українських сподівань та інтересів; пропагував ідею рівного віддалення української нації від Москви та Варшави, формування власної програми відстоювання життєвих інтересів; обґрунтував необхідність подолання культурної відсталості українського народу для його самозбереження та відродження; розкрив негативну роль російської мови та культури для відродження українства та перспективність долучення співвітчизників до цінностей європейської цивілізації; активно пропагував ідею української соборності та синхронізації процесів культурного відродження й формування української національної свідомості в Галичині та наддніпрянській Україні.

Вельми цікавою і повчальною для сучасної України є стаття В. Антоновича під назвою «Моя сповідь» (1862 р.) в якій пояснюється рішення присвятити себе служінню українському народу.

Я, зазначає В. Антонович, по волі долі народився в Україні шляхтичем й спочатку поділяв усі станові та національні погляди людей, у колі яких виховувався. Але коли прийшов час самоусвідомлення, пише він, «я холоднокровно оцінив своє становище в краї», характер взаємин поляків-шляхтичів та корінного українського населення, і дійшов висновку про дві можливі перспективи для таких людей як я: «або полюбити народ, серед якого вони живуть, перейнятися його інтересами, повернутися до народності, колись покинутої їх предками, і неустанною працею і любов'ю по мірі сил відшкодувати все зло, причинене ними народу..., або ж, коли для цього не стане моральних сил, переселитися в землю польську» [1, с. 88]. Я, заявляє В. Антонович, вибрав перше і «сподіваюсь, що працею і любов'ю заслужу коли-небудь те, що українці визнають мене сином свого народу [1, с. 89]. Крім того, він висловив сподівання, «що, з часом, серед польського шляхетського суспільства, яке проживає в Україні, поворот до народу і усвідомлення ним необхідності працювати на його користь – раніше чи пізніше стане моральною потребою не лише окремих осіб – як тепер, а більшості» [1, с. 98].

Як один із лідерів українофільства, В. Антонович виконував роль ідеолога українського відродження, докладав зусилля для обґрунтування української ідеї. Він розробив методологію з'ясування сутнісних рис національних спільнот, яку виклав у статті «Три національні типи народні» (1888 р.), а також здійснив порівняльну характеристику української, польської та російської націй (див. табл. 1).

Таблиця 1.

Порівняльна характеристика психологічних, ментальних та соціокультурних рис росіян («великоросів», «москалів») та українців («русинів») за В. Антоновичем [1, с. 94–98].

№п/п	Росіяни	Українці
1	Нервова система не вельми чутлива, тому росіянин слабо реагує на явища і процеси, що відбуваються в середовищі. Це флегматичний тип людей.	Чутливі до вражень, але реакція на подразнення не швидка, як у поляків, а проявляється згодом. Це меланхолічний тип.
2	Мала чутливість породжує грубість, нетактовність, зухвалість, силову реакцію на подразнення,	Українець не вміє зразу відповісти на подразнення. Він довго носить у собі негативні емоції та почуття. Тому в

	оскільки не розуміє емоцій, думок та поведінки людей із тонкою, чутливою психікою. Щось незначне, мале і добре не впливає на його реакцію та поведінку.	нього проявляється сумирність, гумор і нещирість, які є захисною реакцією на негативні чинники середовища.
3	Це практичні люди. Вони наполегливо переслідують свої життєві інтереси, незважаючи на потреби й інтереси інших. Їхня люб'язність не іде далі вихвалання сили, практичності й авторитету. За москалем абсолютна першість щодо лайливих слів. При цьому лайка «вельми плідюча, грубіянська і надто цинічна».	Якщо для поляків характерна люб'язність у стосунках з людьми (до того ж здебільшого демонстративна, показова), то русин мало коли проявляє її публічно, обмежуючись родинним колом чи оточенням товаришів. На характер люб'язності українця істотно впливає його ліризм.
5	Відносини в родині базуються на абсолютній підлеглості главі сім'ї («большаку»). Інші члени сім'ї знеособлюються, особливо жінки. Останні також демонструють низький поріг чутливості, покійрно переносячи утиски й грубість чоловіків.	У сім'ях русинів жінки рівні з чоловіками. Оскільки життя вельми важке, в родині спостерігаються суперечки, сварки. Сім'ї швидше діляться на батьків і дітей і розходяться по окремих домівках.
6	Асоціації у москалів базуються на принципі підкорення сильнішому. Той, хто керує й контролює, має більшу частку спільного доходу.	Українські асоціації (чумацтво, рибальство тощо) характеризуються нечисельністю, рівноправністю членів, обранням керівника, якому довіряють, поки не зневіряться в його справедливості. Дохід ділять порівно.
7	Політичний ідеал – абсолютне й бездоганне підкорення авторитету. Така підлегливість вважається життєво необхідною й корисною. Москалі, на протилежність полякам, не є прихильниками аристократизму.	В русинів ідеалами є правда, правдивість, громадянська рівноправність. Це проявлялося в староруському вічі, засадах існування Запорозької Січі.
8	У релігійності великоросів головне місце займає обрядовість. Вони наполегливо відстоюють найдрібнішу традицію, букву священних текстів. Абсолютно не терпимі у вірі.	Релігійна віра у русинів живе чуттям, інтимним. Від неї йде тепло і щирість. Мало уваги звертається на обрядовість. Поважаються вірування інших народів, але одночасно проявляється готовність відстоювати свою віру.

У цілому така порівняльна характеристика російського та українського народів співпадає з аналізом національного характеру цих спільнот, наведеному у праці М. Костомарова «Дві руські народності» (1861 р.) Уже з назви цих наукових праць бачимо, що В. Антонович, на відміну від М. Костомарова, використовує поняття «нація», яке у XIX ст. знайшло поширення у Європі, завдяки французьким та німецьким філософам. Він дотримувався поглядів на сутність нації Й. Гердера: нація, це етнокультурна спільнота, яка має спільне походження, мову й культуру загалом.

Учений демонструє т. зв. атомарний підхід до характеристики нації, визначаючи її через перелік характерних зовнішніх виявів, чи, як він пише, *«прикмет, якими одна група людності відрізняється від цілого ряду інших груп»* [1, с. 90]. Проте він наголошує, що мова йде про «найголовніші прикмети, що можуть дати право на самостійний розвиток» [1, с. 90]. Український народ, маючи своєрідну культуру, може і повинен вважатися окремою нацією. Такий висновок в умовах імперської Росії мав революційний характер, хоч і не пов'язувався автором із розбудовою українцями власної держави.

Наскільки концептуально вірним є підхід В. Антоновича до з'ясування сутнісних рис українців і росіян того часу (друга половина XIX ст.) і чи має вона методологічну роль у поясненні стосунків цих народів на початку XXI ст.?

Авторитарні риси росіян В. Антонович пов'язує, перш за все, зі специфікою їх нервової системи, яка через низьку чутливість, не сприяє належному сприйняттю явищ і процесів суспільного життя. Це породжує грубість, нетактовність, зухвалість у стосунках з одноплемінниками та представниками інших народів.

Особливості української нації В. Антонович пояснює притаманною їй меланхолічним психологічним типом (росіяни, на його думку, флегматики), і сповільненою реакцією на подразнення, що детермінує, з одного боку, демократичний спосіб сімейного та публічного життя, доброзичливість і ліризм української душі, а з іншого – сумирність, гумор і нещирість, які є захисною реакцією на негативні подразники середовища.

На перший погляд таку аргументацію можна назвати спрощеною та заангажованою. Але, по-перше, сучасні системні дослідження менталітету росіян та українців підтверджують належність цих народів до різних психотипів [4, с. 267–317].

По-друге, для В. Антоновича особливості психіки народів є підставою для аналізу їх культурних рис – традицій, способу поведінки та соціальної самоорганізації, які формуються на базі певного психотипу. Іншими словами, психологічний аналіз доповнюється культурологічним. Така методологія також

відповідає сучасній практиці дослідження сутнісних рис і особливостей народів, яка була всебічно обґрунтована та продемонстрована у дослідницькій практиці Г. Лебоном, З. Фройдом та К. Юнгом у першій половині ХХ ст.

По-третє, століття, яке минуло після смерті В. Антоновича, ще яскравіше висвітлює сутнісні риси українців і росіян. Суверенізація України, розмежування російського та українського народів державними кордонами створили ситуацію своєрідного історичного експерименту, який дозволив у «чистому вигляді» спостерігати своєрідність способу мислення та поведінки українців і росіян на макрорівні окремих політій.

Українці, відповідно до своєї психокультурної сутності, вибрали ліберальну демократію як модель державного та суспільного ладу. Росія ж, як свідчить історія та сучасність, далі закручує гайки авторитарної моделі свого соціально-політичного устрою. Вдивляючись в українські реалії, немов у своєрідне дзеркало, росіяни оцінюють український спосіб життя як викривлений, неправильний, далекий від засад т. зв. «руського мира», вважаючи саму українську державність «помилкою історії», її «нелогічним кроком», і доходять висновку, що потрібно силоміць виправити становище. Свідченням такого висновку є те, що російський народний загал демонструє вельми високий рівень підтримки поглядів В. Путіна та його неофашистського режиму на процеси в Україні і не бачить нічого надзвичайного у розв'язанні брутальної агресії проти «братнього», народу й анексії території суверенної держави.

За таких умов запропонований В. Антоновичем підхід до аналізу «національного типу» народів, виявляє свою актуальну методологічну роль. Він, зокрема, допомагає усвідомити передумови і глибинні причини конфлікту між Великою та Східною Україною на початку ХХІ ст. та накреслити шляхи його подолання через відродження української культури та базових рис українськості в східних регіонах.

На кінець, розглянемо ще одне важливе питання, пов'язане з поглядами В. Антоновича на сутність українства. Він вважав, що українська нація «цілком позбавлена державного інстинкту» [1, с. 158] через «особливості етнографічного складу свого народного характеру». Для того, щоб створити державу, «народ, – пише він, – повинен володіти значною часткою самообладання, уміти утримуватися в кожному дану хвилину від дій, спричинених впливом безпосередніх вражень для майбутніх спільних вигод; повинен вміти пожертвувати частиною, часом доволі значною, особистої волі та особистих побажань на користь влади, яка покликана для організації суспільства і керівництва державними цілями. Цими якостями південноруський народ ніколи не володів і сам глибоко усвідомлював їх відсутність» [1, с. 192].

Вищенаведені міркування В. Антоновича щодо «недержавності» українського народу можна пояснити рядом об'єктивних та суб'єктивних факторів. М. Грушевський, наприклад, вказує на визначальну роль а) традиційної української опозиції чужим державам, до яких входили українські землі; б) вродженої польсько-шляхетською підозрливості й ворожості до всякого зміцнення державної влади; в) опозиції державній владі, в якій «виховував» усі волелюбні елементи російський царський режим [4, с. 10–11].

Додаткові пояснення антидержавницької позиції В. Антоновича в українському питанні полягають, на наш погляд, у таких фактах. По-перше, вчений, як один із засновників народницького напрямку в українській історіографії, народ, народну активність та самоорганізацію завжди ставив вище за державу, засад її функціонування та державної політики. По-друге, не слід забувати, що В. Антонович, як і М. Драгоманов, захоплювався анархічними поглядами П.-Ж. Прудона, зокрема ідеєю «антиполітичного» характеру організації ідеального суспільства (замість політики – наукова організація суспільного життя). По-третє, як уже зазначалося, вчений дотримувався етнокультурної теорії нації Й. Гердера, яка не вважала політичний чинник формування та функціонування національних спільнот обов'язковим і головним. По-четверте, концепція української історії В. Антоновича базувалася на так званому «общинному принципі». В якості взірцевої моделі учений розглядав общинно-вічовий устрій Давньої Русі, який, на його думку, трансформуючись упродовж історії, подовжував бути основою самоорганізації українців. Але общинний принцип реалізується на рівні населеного пункту, трудового колективу, суспільного стану, тобто розкриває сутність перш за все соціального устрою народу, а не політичного життя. Слід підкреслити, що, основним напрямом історичних студій В. Антоновича були соціальні структури та відносини: козацтво (як суспільна сила), селяни й шляхта (як стани), міська і сільська громади, соціальні рухи, колонізаційні процеси тощо.

Історія спростувала точку зору В. Антоновича про абсолютну несформованість «державного інстинкту» українців. Однак важко заперечити резонансність висловлених істориком суб'єктивних причин, які неодноразово стояли на заваді утвердження української державності, в тому числі в ХХ столітті. І сьогодні швидкій розбудові суверенної української держави заважає домінування емоцій під час вирішення державних проблем, егоїзм і жадоба наживи, нехтування державними інтересами, неповага до своєї влади, відсутність самовідданої жертвовної боротьби за інтереси громади. Усе це вказує на доволі низький рівень політичної зрілості української нації.

На наш погляд, помилкою було б вважати, що В. Антонович не надавав жодного значення політичній сфері суспільного життя й ролі політики в

історичній долі українців. Він був одним із найбільш авторитетних лідерів українського відродження, організатором і наставником ряду інститутів українського громадянського суспільства. Яскравим прикладом є ініціатива В. Антоновича та О. Кониського щодо створення всеукраїнської безпартійної організації, яка мала б стати основою консолідації українських суспільних сил на основі культурно-національної праці. Ця ідея була реалізована у 1897 р., коли постала таємна організація, яка згодом дістала назву Товариства українських поступовців. Саме у культурницькій праці та формуванні національної інтелігенції В. Антонович вбачав основний напрям українського самоствердження. Це і був стрижень політичної стратегії українства на межі ХІХ–ХХ ст.

Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок, що феноменальність українськості В. Антонович, поляка за походженням, полягає в тому, що він у складних політичних умовах імперської Росії зробив обдуманій і мужній крок на користь підтримки українського національного відродження, служіння тій землі, на якій народився, і тому народу, який дав йому насагу на жертвну громадську й наукову працю. Оцінюючи життєвий подвиг свого вчителя, М. Грушевський підкреслив: «...Невмирущий дух твій, в творах твоєї мислі, буде вічним учасником українського життя, доки житиме українське ім'я» [1, с.76].

Сучасна суверенна українська держава все ще залишається пострадянською, постколоніальною та посттоталітарною країною: у структурі її суспільних відносин та функціонуванні суспільних інститутів значною залишається питома вага неукраїнських та антиукраїнських елементів. Українськість часто слабо проявляється в способі мислення та поведінки інтелектуальної, політичної, економічної, військової та релігійної еліт і, навіть, українських президентів та прем'єр-міністрів. Совковість і проросійські орієнтації визначають поведінку значної частини населення України, особливо етнічних росіян та зросійщених українців, які все ще не позбулися імперських та комуно-більшовицьких стереотипів, не стали щирими патріотами української нації. За цих умов, Володимир Антонович, його моральний вибір, патріотизм, наукова та громадська діяльність є прикладом самовідданого служіння українській національній ідеї, ідеалам гуманізму та демократії.

1. Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. – К.: Либідь, 1995. – 816 с.

2. Грабовська І. Філософія українського буття / І. Грабовська, Т. Ємець, О. Мостяєв. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2006. – 295 с.

3. Грушевський М. Володимир Антонович, основні ідеї його творчості і діяльності / М. Грушевський // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1908. – Кн. 3.

4. Донченко О. Архетипи соціального життя і політика. (Глибинні регулятиви психополітичного життя) / О. Донченко, Ю. Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.

5. Українознавство: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. М. І. Обушного. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. – 672 с.

Рудакевич О. М. Феномен українськості Володимира Антоновича в умовах імперської Росії // О. М. РУкраїнознавчий альманах. Вип. 17. К., 2014. – С. 124–127.